

Понятието *идентичност* – обзорен преглед на основните становища

Цветелина Цветанова-Цанева

Abstract: The article examines the main theories regarding the concept of identity and the types of identity - individual and collective, arising from the different roles of the human in society. The concept is in use in the 20th and the 21st centuries and is a main concept in psychology, anthropology, cultural studies, political science.

Key words: Identity; Values; Identity Crisis; Individual, National and Supranational Identity.

ВЪВЕДЕНИЕ

През XX век интересът към понятието *идентичност* се свързва с изследванията в областта на психологията, но с навлизането му в различни области на хуманитаристиката, то става обект на тълкувания от страна на редица автори. Думата *идентичност* (лат. – *identicus*) произлиза от местоимението *idem* (лат. - същият); от същия корен е думата *ibidem* със значение "също там", от което произлиза в къснолатинския език *identicus* (тъждествен) и съществителното име *identitas* (еднаквост, сходство). В широк смисъл понятието *идентичност* се свързва със самоопределеността на личността в контекста на контактите с Другите. Понятието е въведено от Ерик Ериксън след Втората световна война, „за да се възстанови сигурността в някаква устойчива представа за себе си“, но добавя, че все повече в съвременността понятието е „динамично констелация от разбягващи се образи“ [13, с. 27].

Темата за идентичността е особено актуална през 21 век, когато светът е променен и анализаторите говорят в световен мащаб за най-голямата бежанска вълна след Втората световна война. Това раздвижване на човешки маси поставя под сериозно напрежение човешката идентичност, в това число особено силно националната идентичност.

Настоящата статия разглежда обзорно по-важните възгледи по отношение на идентичността като основната ѝ цел е да даде теоретичните посоки на бъдещо изследване на националната идентичност на българи, родени зад граница.

ИЗЛОЖЕНИЕ

В основата на теориите за идентичността стоят концепциите на когнитивната социална психология на Анри Ташфел [20], на Джон Търнър [16], на социолозите Антъни Смит [14], Бенедикт Андерсън [1], Ърнест Гелнър [7] и др. През 60-те години на 20 в. най-известният труд, който дефинира понятието идентичност в САЩ, е този на Ерик Ериксън "Идентичност: младост и криза" [8], в който авторът определя понятието като „процес, „намиращ се“ в центъра на самия индивид, а също и в центъра на неговата обществена култура“ [8, с. 38]. След тази разработка на Ериксън понятието *идентичност* е извадено от психоаналитичния контекст, където то се появява в работите на Фройд [13]. Ериксън разглежда идентичността като „субективно чувство за укрепваща тъждественост и непрекъснатост“ [8, с. 38], а Пиер Тап приема, че „идентичността е система от репрезентации, чувства и стратегии, организирана за защита на своя обект, но също така неговия контрол, проектираща мобилизация и идеализираща пластичност [2, с.7]. Различните концепции имат същностна прилика в схващането, че идентичността в нейната вариативност е важна за формирането на индивида като член на обществото, за неговата самооценка, за интегрирането му сред останалите членове на групата, с която той би желал да се идентифицира. Такова разбиране за идентичността е принципно важно за развитието на хуманитарните науки и сближава изследователските търсения на

социология, антропология, психология и лингвистика. Появата на теориите за идентичността е свързана и с определено историческо време, в което хората преживяват обществен, културен или политически кризис и се нуждаят да адаптират себе си с някаква устойчивост сред другите

През 60-те години теориите за идентичността по думите на Ю. Попова [13, с. 27] се развиват в две посоки – от една страна, *идентичността* се свързва с етничността под влияние на Гордън Олпорт (1983), а от друга страна – със социологическата теория за ролите и референтните групи според Нелсън Фул и Робърт Мъртън [13, с. 27]. Тези две посоки са важни, защото, от една страна, етническата идентичност се приема за една от първите прояви на самоидентификация, като етноцентристките нагласи са спонтанно присъщи за всяка човешка общност. От друга страна, теорията за социалните роли позволява да се отчетат множеството от идентичности, които оплитат личността – полови, религиозни, професионални, национални и т.н.. Те стават основа на много изследвания върху идентичността, които продължават с актуалност и в момента.

Изясняването на етничността е свързано с определенията за етническата общност. Най-често етническата общност се възприема като група, вярваща в свой въображаем или реален общ произход, представата за който е поддържана в рамките на политическата общност. В такава посока работят върху проблема Макс Вебер, Ернс Гелнър и Б. Андерсън. Според съчинение на Фр. Барт от 1969г. те са „символни зони на контраст между членовете на различни групи“ [5, с. 33] и пряко са зависими от ролята на властта. Идентичността според Тая Бонева се определя като „изживяване на другостта, която се изразява чрез определени самоназвания или названия на групите, с които те са известни в определена социална среда“ [5, с. 33-34].

Термините за идентичността биват в този смисъл *ендогенни* – създадени от общността и *екзогенни* – наложени от други общности за нея или от институции на държавата [5, с. 34]. Външните названия на общностите открояват както етническата и верската им принадлежност, така и черти от културата и поведението. В този смисъл те са неразделна част от мисленето за идентичността на общността.

През 80-те години на 20 в. от социологията терминът идентичност започва да се използва и в хуманитарните науки, а през 90-те години в теоретическите разработки в областта на психологията, философията, социологията и културологията, чийто брой нараства двойно [13, с. 28].

В своята разработка „Националната идентичност“ (1991) Антъни Смит прави обстойно изследване на националната идентичност в контекста на другите идентичности, разполагайки наблюденията си на широка историческа основа. Той започва анализа си от V в. пр. н.е., като твърди, че произведението „Едип цар“ на Софокъл е първият текст, поставящ въпроса за идентичността. Целият сюжет е организиран около „аз ще узная кой съм“ – т.е. откриването на Аз-а в множеството му идентичности [14, с. 10]. В книгата си Смит анализира различните прояви и форми на идентичността, като поставя акцент върху националната, защото тя представя най-пълно културното различие на по-големи общности, в основата на които стои етническа или друга характеристика, обединяваща общността.

Под влияние на Ериксън и Смит се говори за *индивидуална* и *колективна идентичност*. *Индивидуалната идентичност* е осъзнатата тъждественост на индивида със самия себе си във времето, нещо което Ериксън нарича Его-идентичност, разбирана като цялостност и непрекъснатост на Аз-а. В същото време индивидът се стреми към интериоризация с културата на групата, в която живее. Това приобщаване става чрез жестове, език, игра, подражателство. Ако членовете на групата съзнават нейната постоянност във времето и тъждественост на самата себе си, то тази осъзната споделеност поражда *колективната идентичност*. [9, с. 34]

Идеята за *множествените идентичности* се налага логично от различните роли в живота на всеки човек – семейни, полови, пространствени, професионални, религиозни и етнически. Фундаментална е половата принадлежност, но именно поради своята универсалност тя не се оказва достатъчно сплотяваща около своята колективна идентичност.

В предмодерните епохи регионалните идентичности пораждат сплотяващи движения, но това се оказват временни прояви по повод конкретни оплаквания или проблеми. [14] *Локалната идентичност* е продукт на емоционалните връзки с родното място, а регионалната се отнася до по-широки територии, с които отделните индивиди могат да свържат своя родов произход. [10]

Обединяването на групи по социален признак е по-устойчив модел. Примерите с пролетарските революции или сблъсъците на отделни класи в разбирането на социологията на Маркс не са необичайно явление в световната история, но тъй като в основата им стоят икономически интереси, също не са подходяща основа на стабилна колективна идентичност. Все пак благодарение на своите социални идентичности човек преодолява сложността на социалния свят, в който живее, и се интегрира в обществото. В изследването си от 2010г. върху идентичността на младите хора от България и Чехия Зорница Ганева твърди, че „когато социалните Аз-ове на личността са многобройни и хармонично свързани по между си, тя функционира по-успешно.“ [6] Като разновидности на *социалната идентичност* биват разглеждани от някои автори, напр. Неделчева, *етническата, националната и културната идентичност*. [12]

Съществува и *професионална идентичност*, при нея като обединителен признак се явяват професиите на хората. Членовете на тези групи не са непременно в контакт, но се идентифицират към групата и чрез специфичен език, свойствен за професията. Интерес представляват в този смисъл *тайните говори*. Някои от тях, особено корпоративно обединените занаятчии, са си служели по време на сезонните си отсъствия с особени тайни говори, които не са употребявали в родните си села. В „Българска диалектология“ (1993) Ст. Стойков пише, че различни „условия в бита и в трудовата дейност на странстващите занаятчии довеждат до обособяването им в своеобразна социална група и до изработването на средство за самозащита – свой особен таен говор. Така тайният говор се явява по необходимост като средство за борба“. [15, с. 350]. Стойков анализира всички обстоятелства, които пораждат тайните говори, и стига до извода, че страхът или специфичният труд водят до появата на общности, които се идентифицират като различни, и това се отразява на езика на тези общности. Тайните говори са присъщи на всички европейски езици и се характеризират със социална изолираност, като освен занаятчийските говори в тази група влизат и говорите на крадци и скитници. Професионалната идентичност е същностна за човека особено след 18 век, който дори след активната си трудова възраст продължава да се идентифицира с дадена професионална група.

Друг вид идентичност според Антъни Смит е *религиозната идентичност*. Тя обхваща надкласови групи и обединяващата основа при тях са общите символи и ритуали, чрез които членовете се идентифицират. Смит прави обстоен обзор на религиозни общности на арабите, евреите, друзите, католиците и протестантите в Северна Ирландия, разглежда етнически църкви и секти на световните религии. Религиозната основа се оказва, че може както да обединява по етнически маркер, така и да разедини общности, и следва да се различава от етническата идентичност. [14]

Основният принос на Антъни Смит в изследването на националната идентичност е обвързването на етническата идентичност с появата на нациите около така наречените от него „етнически ядра“. Той прави разлика между понятията „етническа група“ и „етническа общност“. Етническата група представлява населението, което образува отделно културно и историческо формиране без

оформено самосъзнание, а само със смътното усещане, че е колектив, докато етническата общност има шест атрибута, които я правят разпознаваема:

- колективно собствено име;
- мит за общи прадеди;
- споделени исторически спомени;
- отличителни елементи на обща култура;
- обвързаност с „отечество“;
- чувство за солидарност на населението. [14]

Колкото повече дадено население се приближава до тези атрибути, толкова по-пълно съответства на понятието *ethnie*. Етническото съзнание е по-късно явление. „Етносамосъзнанието е израз на способността на етническата група за самоотражение, обективирано в езика, системата от обичаи, традиции, предания, митове, предрасъдъци и т.н.“ твърди Иван Иванов [9, с. 26]. Според автора етническото съзнание има няколко маркера:

- идентификация – самоназоваване;
- система от етнодиференциращи символи и представи;
- етнически чувства – това е психологическият елемент, роля за формирането му играят ритуалите и обичаите;
- етнически автостереотипи – опростени образи на собствения народ, формирани чрез етноцентрични нагласи;
- етнически стереотипи – детериминирани от културата схеми. Етническите стереотипи са свързани с образа на другия като групов еталон. [9, с. 28]

Всяка етническа общност има осъзната представа за себе си и за другите. Етническата идентичност за разлика от останалите видове колективна идентичност, е фундаментална за личността и за общността, с която се идентифицира.

Самият субект на идентичността (индивидуален или колективен) се ситира в света вертикално и хоризонтално. Вертикалният план е в контекста на митологичното и свръхестественото, а хоризонталният урежда отношенията с другите хора, със заобикалящата материална среда. [2] Понятието *идентичност* се приема за „поняние чадър“, което крие в себе си всички проекции на субекта в отношението му със света.

Според Николай Аретов [2] е уместно да се говори за **мрежа от идентичности**, в която индивидът функционира. Тази мрежа от идентичности съдържа различните аспекти на неговата множествена идентичност. Съвместяването на различните идентичности може да доведе до конфликт, при който субектът е изправен пред проблематичен избор коя от своите идентичности да избере. Това е честа ситуация при малцинствените групи, които могат едновременно да бъдат подлагани на натиска на приобщаването, а в същото време да бъдат насърчавани да демонстрират различието си. Второто е повече реакцията на Другия спрямо малцинствената група.

През XXI век все по-често се говори за *европейска идентичност*. С основание тя може да се разглежда като наднационална идентичност, защото приобщава към идеите на Обединена Европа хора с различна националност, които, приемайки тези идеи, следва да преодолееят етноцентризма си и да възприемат различието като културно богатство. Взаимоотношенията на солидарност, емпатия, равенство и отказ от агресия са ценности на Европейския съюз и те намират своето място в документи, които ги регламентират. Обстойно изследване на теориите за европейската идентичност прави Пенка Христова [17], която разглежда и идеите на Херман и Бревър за **вгнездените идентичности** (*nested identities*). Това е трактовка за идентичността като концентрични кръгове, като най-вътрешният кръг е регионалната идентичност, следва националната и най-накрая наднационалната (европейската). Идентичностите могат да бъдат описани и като **пресичащи се**

(cross-cutting), когато субектите биват носители на няколко идентичности (напр. професионална, религиозна и т.н.)

Любопитната метафорика при опита да се намери най-точното онагледяване на сложната същност на идентичността продължава и в други изследвания. Според Т. Неделчева, която споделя идеите на П. Бурдийо и Л. Ж. Д. Вакан, идентичността е подобна на **магнитно поле**, „което представлява структурирана от обективни сили система, релационна конфигурация, снабдена със специфична гравитация, която то е способно да наложи на всички обекти и агенти, проникващи в него“ [11, с. 11]. В този смисъл три от социалните идентичности – *етническата, националната и културната*, са вътрешно структурирани, с обединяващ център и подчинени. Всяка промяна на идентичността по думите на Ериксън може да доведе до загуба на идентичността (социална смърт), затова личността, възстановявайки тъждеството със самата себе си, се обръща основно към етническата си общност в търсене на нейната уникалност и различност.

Терминът *колективна идентичност* има обаче, по думите на Б. Богданов, често „загърбвани“ значения. Първият проблем е многозначността на понятието. „Сложната идентичност се усложнява още от това, че идентичността се изразява в „постоянно протичащо и променящо съдържанието си идентифициране“ [3, 2003]. Богданов нарича обществото „усилвател за човешкия индивид, защото се изразява в отворено свързване на човешки индивиди, в мрежа от хоризонтални и вертикални връзки на ненаблюдаеми по-обемисти цялости и в надстрояващи се над биологичната среда допълнителни среди, които наричаме култура, която също е двойна – състои се от предметна, но и от понятийна мрежа, изплетена от идеи, ценности и символи“ [3]. Той смята, че от гледна точка на херменевтичната социология, която се противопоставя на обективистичното „ние“ – говорене за *колективната идентичност*, отправна точка за изследването на човешката идентичност трябва да бъде *индивидуалната идентичност*. Тя самата е мрежова комбинация от качества, пораждани от участията на индивида в голям брой общности и общества.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящата статия разглежда основни положения по отношение на терминологията за идентичността. Националната и наднационалната идентичност са видове колективна идентичност, които човек придобива в своята социализация, а в същото време личността търси индивидуалния си социален комфорт. Статията е отправна точка за изследване на националната идентичност при младите българи, родени в България и тези, родени зад граница. В глобализиращото се общество е възможно националната държава да не е затворена структура с устойчиви ценности и стереотипи в очите на младите хора, изправени пред предизвикателствата на свят без граници. Дали това би довело до криза на идентичността, а загубата на идентичност е социална смърт в разбиранята на Ериксън, или предвид психологическите характеристики на младата личност, оформяща се в променена среда, в сравнение с тази на своите предци, ще се формира гъвкава нова идентичност от различен тип, чийто доминантен център няма да е етническото, а културното – това са въпроси, които ще намерят своя възможен отговор в предстоящо изследване.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Андерсън, Б. Въобразените общности: Размишления върху произхода и разпространението на национализма. Прев. от англ.: Яна Генова. София: Критика и хуманизъм, 1998.

[2] Аретов, Н. Национална митология и национална литература. Издателство „Кралица Маб“, С., 2006.

[3] Богданов, Б. Балканите – криза на идентичностите и междукulturни комуникации. Кръгла маса с участието на Ивайло Знеполски, Богдан Богданов, Георги Фотев, Ивайло Дичев и Светлозар Игов. – В: http://www.kultura.bg/media/my_html/2227/masa.htm [Дата на достъп: 31-08-2015].

[4] Богданов, Б. Идентичност и идентифициране. В: - сб. Култура на идентифицирането", 2003.

[5] Бонева, Т. Власт и идентичност на Балканите. 2006. - В: <http://www.anamnesis.info/broi1/boneva.htm> [Дата на достъп: 31-08-2015].

[6] Ганева, З. Изследване на националната идентичност на младите хора от България и Чехия. -- В: <http://rhetoric.bg/%D0%B8%D0%B7%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B5-%D0%BD%D0%B0-%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD> [Дата на достъп: 31-08-2015].

[7] Гелнър, Ъ. Нации и национализъм. Прев. Ив. Ватова и Алб. Знеполска. София: Панорама, 1999.

[8] Ериксън, Е. Идентичност: младост и криза. София: Наука и изкуство, 1996

[9] Иван Иванов, Интеркултурно образование. Шумен: Аксиос, 1999.

[10] Иванов, М. Идентичност и права на човека. – В: <http://eprints.nbu.bg/2522/> [Дата на достъп: 31-08-2015].

[11] Игълтън, Т. Идеята за култура. ИК КК, 2003.

[12] Неделчева, Т. Българската национална идентичност – етнически релефи – В: Сб. Националната идентичност – съвременен социален контекст и етични рамки. „Фабер“, 2011.

[13] Попова, Ю. Концептуални основи на културната идентичност, приложими към българо-румънския трансграничен регион край река Дунав. – В: Научни трудове на Русенския университет - 2011, т. 50, серия, 5.2. Русе: Издателски център на РУ, 2011, с. 27-32.

[14] Смит, А. Националната идентичност. София: Кралица Маб, 2000.

[15] Стойков, Ст. Българска диалектология. София: Издателство на БАН, 1993.

[16] Търнър, Дж. Социална идентификация и създаване на психологически групи. – В: „Групата и личността в социалната психология: 14 западноевропейски учени“. Съст. Е. Тодорова. София: Наука и изкуство, 1990.

[17] Христова, П. Европейската идентичност и нейното отражение в ключови речи на европолитици. 2012. – В: <http://rhetoric.bg/%D0%B5%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82-%D0%B8-%D0%BD%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%BE-%D0%BE> [Дата на достъп: 31-08-2015].

[18] Allport, Gordon W. Becoming: Basic Considerations for a Psychology of Personality. New Haven, Connecticut: Yale University Press, 1955.

[19] Parekh, B. A New Politics of Identity: Political principles for an independent world https://books.google.bg/books?hl=bg&lr=&id=soodBQAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=%5B19%5D+Parekh,+B.+A+New+Politics+of+Identity:+Political+principles+for+an+independent&ots=nrfIU4VELr&sig=2UVkb1PRImb_0yQk0dXVhrCCmQ&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false [Дата на достъп: 31-08-2015].

[20] Tajfel, H. *Human Groups and Social Categories*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1981.

За контакти:

Докторант Цветелина Цветанова-Цанева, катедра „Български език, литература и изкуство“, Русенски университет „Ангел Кънчев“ , тел. 0888411776, e-mail: cpetkova@uni-ruse.bg.

Докладът е рецензиран.